

Naklî/Lafzî Delilin Zannîliği Probleminin Kelâma Yansımaları

-Fahredden er-Râzî Örneği-

Reflections of the Problem of the Uncertainty of Textual Evidence on Kalâm

-Fahr al-Dîn er-Râzî Example-

Zübeyir ÇETİN

Araştırma Görevlisi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Düzce/Türkiye
Research Assistant, Düzce University, Faculty of Theology, Düzce/Türkiye
zubeyir.cetin@gmail.com | orcid.org/0000-0002-7535-2663 | ror.org/04175wc52

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
08 Nisan 2022	08 April 2022
Kabul Tarihi	Date Accepted
11 Haziran 2022	11 June 2022
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2022	30 June 2022

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zübeyir Çetin).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zübeyir Çetin).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Çetin, Zübeyir. “Naklî/Lafzî Delilin Zannîliği Probleminin Kelâma Yansımaları -Fahredden er-Râzî Örneği-”. *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 398-417. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1100448> ”

Öz

Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) bazı eserlerinde naklî/lafzî delillerin zan bildirdiğine yönelik bir anlatı mevcuttur. Bu iddia, bazı eserlerde sayısı değişmekle birlikte ortalama on bir öncül ile temellendirilerek bir teori olarak vazedilmektedir. Bu teoriye göre naklî/lafzî deliller sırasıyla (i) dilin kendisinden kaynaklı, (ii) dili kullananın kullanımından kaynaklı ve (iii) dinleyicinin anlamasından kaynaklı olan durumlar sebebiyle delâlet ettiği anlamların tam olarak ne olduğu hususunda kesin bir hükme varılmasına elverişli değildir. Teorinin zikredildiği eserlerin bir kısmında “bu iddianın mutlak olarak geçerli olmadığı” şeklinde bir kayıt eklenmiş olsa da eserlerin kronolojisi dikkate alındığında ilk bakışta bu kayıt sorunu çözmeye yetmemektedir. Bilindiği kadarıyla sistemli bir teori olarak ilk defa Fahreddin er-Râzî tarafından ortaya konulan naklî/lafzî delillerin zannîliği meselesi, herhangi bir şekilde sınırlandırılmadığında kelâm ilmi açısından önemli bazı problemlere sebep olmaktadır. Bu problemlerden en önemli olanı şu şekilde tasvir edilebilir: Kelâm ilminde yakînî bilginin amaçlandığı ve içerisinde ele alınıp ispatlanan meselelerde kesin deliller kullanıldığı iddia edilmektedir. Bu ilmin temel bilgi kaynaklarından birisi olarak da doğru haber sayılmaktadır. Doğru haber Kur’ân âyetleri, mütevâtîr hadisler ve mütevâtîr haberler şeklinde alt kısımlara ayrılır. Bunların her biri lafızlar vasıtasıyla ve nakil ile bize ulaştığından naklî/lafzî delillerin zannîliği meselesi doğru haberi sorunlu hale getirmektedir. Diğer bir ifade ile kelâm ilminin temel bilgi kaynaklarından birisi güvenilirliğini yitirmektedir. Bu çalışmanın odak noktasını da işte bu problem oluşturmaktadır: Kelâm ilminin temel bilgi kaynaklarından birinin elenmesine sebep olması cihetiyle naklî/lafzî delillerin zannîliği meselesi. Problemin çözümü için iki farklı çözüm yolu teklif edilecektir: (a) Râzî’den sonra meselenin nasıl ele alındığının ve Râzî’nin nasıl anlaşıldığının sorgulanması. Ardından hangi anlayışın Râzî’nin beyanlarına uygun olduğunun gösterilmesi. Zira bir mesele hakkında en sağlıklı sonuca ulaşmada meselenin tarihî süreç içerisinde nasıl anlaşıldığı ve anlatıldığı çok önemli bir konuma sahiptir. Özellikle Râzî gibi bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesi gereken birçok eser bırakan bir âlim ile ilgili bir problemi çözmek için ilk elden öğrencilerini, yakın takipçilerini ve eleştirmenlerini dikkate almak son derece elzemdir. (b) Kelâmdeki “bilgisine ulaşılacak istenen meselelerin sadece akılla bilinen, sadece nakille bilinen ve her ikisiyle de bilinebilen şeklindeki üçlü taksimi” üzerinden naklî/lafzî delillerin epistemolojik olarak kullanılabilirliği alanının ve meselelerin neler olduğunun gösterilmesi. Zira meselelerin bilinme vasıtaları ve kaynaklarına göre taksimi, hangi bilgi kaynaklarının ne tür meselelerde kullanılabilirliğini ve nerelerde kullanılırken problem teşkil edeceğini ortaya koyacaktır. Buna göre bir bilgi kaynağının gücü veya tutarlılığı epistemolojik olarak kullanımında mahzur olmayan meseleler üzerinden incelenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Fahreddin er-Râzî, Naklî/Lafzî delil, Zannîlik, Kesinlik.

Abstract

In some works of Fahr al-Dîn al-Râzî (d. 1210), there is a discourse related to the claim that textual evidence produces uncertainty. This claim was put forward as a theory based on approximately eleven premises although this number varies in some of his works. According to this theory, textual evidences are not convenient for drawing definite conclusions about the meanings indicated by these evidences due to the situations which is caused by (i) the language itself and (ii) the use of the speaker of the language and (iii) understanding of listener respectively. There is an additional phrase “This claim is not valid absolutely” in some of the works that mention this theory. Even though that is the case, this addition is not enough -at first glance- to solve the problem. If the problem of the uncertainty of textual evidence, which was put forward systematically for the first time by Fahr al-Dîn al-Râzî as far as is known, is accepted in the broad sense it might cause some critical problems concerning the science of Kalâm. The most important one among these problems can be presented in this way: In the science of Kalâm, it is claimed that the certain (yakînî) propositions and certain evidences are used in the issues that Kalâm deals with and substantiates. On the other hand, the true narrative (al-khabar al-sâdiq) is counted as one of the sources of knowledge in this science. The true narrative has subsections in the form of narratives transmitted from so many groups of people that are almost impossible to agree on a lie. Because all of these have reached us by way of words and narration, the issue of the uncertainty of textual evidence renders these subsections problematic. Consequently, one of the sources of knowledge in the science of Kalâm happens to lose its reliability. In the present work, the following problem is analyzed: The problem of the uncertainty of textual evidence in that it causes one fundamental source of knowledge to be eliminated in the science of Kalâm. [In the present paper] Two solutions will be offered to solve the problem: (a) Questioning how the issue was discussed after Râzî and how Râzî was understood, then showing which understanding is in accordance with Râzî's statements. For, in order to reach the most accurate conclusion about a

problem, how the issue is understood and explained in the historical process has a very important position. To solve a problem regarding a scholar like Râzî, who left many works that must be examined from a holistic point of view, it is extremely important to consider first-hand his students, close followers and critics. (b) Showing the field and issues in which the textual evidence can be used epistemologically" through "the tripartite division of the issues whose knowledge is sought to be attained, as known only by reason, known only by transplantation, and known by both" in Kalâm. Because the division of the issues according to the ways and sources of knowledge will reveal which information sources can be used in what kind of issues and where they will pose a problem when used. Accordingly, the power or consistency of an information source should be examined through issues that are not objectionable in their epistemological use. The aim of this study is to solve the problem in two ways to have been mentioned.

Keywords: Kalâm, Fahr al-Dîn er-Râzî, Textual evidence, Uncertainty, Certainty.

Giriş*

İnsanın bilgi kaynaklarının neler olduğu meselesi, kelâm ilminde teşekkül döneminden itibaren incelemeye konu olmuştur. Kelâm âlimleri, epistemolojik anlamda muhatapları ile aynı zemini paylaşmaları gerektiğinin bilincinde olduklarından herkesin ittifak ettiği bilgi kaynaklarını esas almaya çalışmışlar, doğru bilgiye ulaştırdığı halde bazı gruplar tarafından bilgi kaynağı olarak kabul edilmeyen bazı bilgi kaynaklarının da meşruiyetini ispatlamaya uğraşmışlardır. Sonuç olarak dış dünyanın bilgisini veren sağlıklı beş duyu, doğrudan duyuya konu olmayıp duyu verileri ya da zorunlu bilgiler kullanılarak çıkarım yoluyla elde edilebilecek bilgileri sağlayan akıl/düşünme ve duyularımıza konu olmayıp akılla da bilgisine ulaşılabilen bilgileri veren doğru haber şeklinde üç bilgi kaynağı tespit etmişlerdir. Kelâm âlimleri bu kaynakların her birinin detaylı incelemesini yapmışlar, çeşitli taksimler yapıp uygun koşullarda kesin ve doğru bilgi verdiklerini temellendirmişlerdir. Kaynaklardan doğru haberin “mütevâtir olan” ve “doğru sözlü olduğu mucize ile ispatlanmış peygamberin haberi” şeklinde iki alt kısmı olduğunu ifade etmişlerdir.¹ Bu bağlamda doğru haberin içine yalan üzerine ittifak etmeleri imkânsız denecek seviyede çok olan topluluklardan aktarılan haberler, Kur’ân âyetleri ve mütevâtir hadisler girmektedir. Bu kısımların her biri belli sesler ve sözcükler/lafızlar vasıtası ile aktarıldıklarından bunlara lafzî, kişiden kişiye veya toplumdan topluma aktarım/nakil ile paylaşıldığından naklî ve alıcı kişiler aktarıcılardan işiterek elde ettiklerinden sem’î deliller de denmektedir.

Müteahhir dönem kelâmının kurucu şahsiyetlerinden olan Fahreddin er-Râzî’nin bazı eserlerinde çeşitli gerekçelerle naklî/lafzî delillerin kesinlik bildirmedığı iddiası yer almaktadır. Bilindiği kadarıyla sistemli bir teori olarak ilk defa onun eserlerinde yer alan bu iddia, sayıları bazı eserlerinde değişmekle birlikte ortalama on bir öncüle² bina edilmiştir ve Râzî’nin erken dönem eserlerinden başlamak üzere ömrünün sonlarında yazdığı eserlerine kadar tespit edebildiğimiz

* Bu makale, 2020 yılında İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırladığımız *Fahreddin er-Râzî’de Naklî/Lafzî Delillerin Zannîliği Meselesi* başlıklı yüksek lisans tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

¹ Sadeddin Mes’ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhü’l-akâ’idi’n-neseftiyye (el-Mecmû’atü’s-seniyye içinde)* (İstanbul: Darü Nur Sabah, 2012), 132-138.

² Normalde bu mesele on öncül ile meşhur olmuştur. Fakat Râzî bazı eserlerinde “muâriz olmaması” şeklinde genel bir ifade kullanırken bazı eserlerinde bunu “aklî muâriz olmaması” ve “naklî muâriz olmaması” şeklinde açmaktadır. Biz de bunları ayrı öncüller olarak alıp sayıyı on bir olarak ifade ettik.

kadarıyla on eserinde³ doğrudan “naklî/lafzî deliller kesin bilgi ifade etmez” veya “naklî/lafzî deliller aklî alanda kesin bilgi ifade etmez” ifadeleri kullanılarak geçmektedir. Teoriye göre naklî/lafzî delillerin kesinlik bildirmesi

1. Dillerin sözcüklerinin doğru bir şekilde nakli,
2. Nahiv ve sarf kurallarının doğru bir şekilde nakli,
3. İlgili naklî/lafzî delilde iştirakin olmaması,
4. Mecazın olmaması,
5. Naklin olmaması,
6. İzmârın ve hazfin olmaması,
7. Tahsisin olmaması,
8. Takdim-tehirin olmaması,
9. Nâsihin olmaması,
10. Kendisine muâırız olan naklî bir delilin olmaması,

³ Tezimizde meselenin dokuz eserde geçtiğini tespit edip onlara atıf yapmıştık. Lakin makalenin yazım sürecinde bir eserde daha geçtiğini tespit ettiğimizden bu bilgiyi “on” olarak değiştirdik. Tespit ettiğimiz onuncu eser ve meselenin geçtiği kısmı için bk. Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Kitâbu Müntehabî'l-Mahsûl fi'l-usûl* (Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Fatih, 1464), 30a-30b. Meselenin bu eserde de geçtiği bilgisini Mehdi Cengiz'in ilgili çalışması sayesinde fark ettik. Lakin mesele bu eserin Fatih 1464'teki nüshasında Cengiz'in atıf yaptığı gibi 31a-31b'de değil 30a-30b'de geçmektedir. Ayrıca “tespit edebildiğimiz kadarıyla on” dememizin sebebi konu ile ilgili çalışmalar yapan diğer çağdaş araştırmacıların tespit ve tercihlerindeki farklılıkları gözlememiz ve ilerleyen süreçlerde yeni tespitlerin ortaya çıkma ihtimalidir. Şöyle ki bazı araştırmacılar meselenin geçtiği eserlerin sayısını yedi, bazıları dokuz olarak tespit etmiştir. Yedi şeklindeki tespitin eksik olduğunu belirtmekle yetinip meselenin geçtiği eserlerin sayısının dokuz olduğunu belirten araştırmacıların tespiti hakkında bazı şeyler söylemek istiyoruz. “Dokuz eserde geçtiği” tespitini yapan araştırmacılardan İsrail Şen *el-Mahsûl, Nihâyetü'l-'ukûl, el-Muhassal, el-Erba'în, Esâsü't-takdîs, el-Mesâilü'l-hamsûn, Me'âlimü usûli'd-dîn, el-Metâlibü'l-'âliye ve Mefâtihi'l-ğayb'a* atıf yapmıştır. Biz tezimizde dokuz eser içinde *el-Mesâilü'l-hamsûn* yerine *el-Mülahas'a* atıf yapmıştık. Şen ise dokuz eser içinde *el-Mülahas* yerine *el-Mesâilü'l-hamsûn'u* saymıştır. Bk. İsrail Şen, *Şerhu'l-Mevâkıf ve Haşiyeleri Bağlamında Naklî Delilin Kesinliği Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 44. Diğer araştırmacı Mehdi Cengiz doktora tezinde eserlerin sayısının yedi olduğunu söyleyen araştırmacının çalışmasına atıf yapıp iki çalışmayı eksik bıraktığını söylemiş, *el-Mahsûl, el-Muhassal, el-Erba'în, Esâsü't-takdîs, el-Me'âlim fi usûli'l-fikh, el-Metâlib ve Tefsîr'e* ek olarak *Me'âlimü usûli'd-dîn ve el-Müntehab'ı* zikrederek dokuz olduğunu belirtmiştir. Bk. Mehdi Cengiz, *Fahreddin er-Râzî'de Lafzın Manaya Delaleti Bağlamında Dilde Kesinlik Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 158. Fakat tezinde “Râzî, *el-Mesâilü'l-hamsûn ve Nihâyetü'l-'ukûl* adlı kelâm eserlerinde, **dilsel delâletin zannî olduğu iddiasını** aklî mu'âırız ihtimaliyle zikreder.” diyerek meselenin geçtiği eserler olarak *Nihâyetü'l-'ukûl ve el-Mesâilü'l-hamsûn'a* da atıf yapmıştır. Bk. Cengiz, *Fahreddin er-Râzî'de Lafzın Manaya Delaleti Bağlamında Dilde Kesinlik Problemi*, 176. Dolayısıyla eserlerin sayısının dokuz olduğunu açıkça zikretmesine rağmen “dilsel delâletin zannîliği” meselesi bağlamında on bir esere atıf yapmıştır. Tezinden istifade ile hazırladığı kitabında ise -muhtemelen aynı eserleri kastederek- dokuz eserde geçtiğini söyleyip dokuz eserin hangileri olduğuna atıf yapmamış (bk. Mehdi Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu-Anlatabilmenin İmkânı* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 259.), bu çalışmada da muhtelif yerlerde mesele bağlamında on bir esere atıf yapmıştır. Dolayısıyla üç farklı çalışmada toplamda 12 esere atıf yapılmıştır. Bununla beraber bizim yukarıda “tespit edebildiğimiz kadarıyla on eserinde doğrudan “naklî/lafzî deliller kesin bilgi ifade etmez” veya “naklî/lafzî deliller aklî alanda kesin bilgi ifade etmez” ifadeleri kullanılarak geçmektedir.” dememizin sebebi, *el-Mesâilü'l-hamsûn ve el-Me'âlim fi usûli'l-fikh'ta* meselenin doğrudan bu ifadeler kullanılarak geçmemesidir. Bu eserler dolaylı olarak meseleye değinen eserler olarak sayılabilir.

11. Muâriz olan aklî bir delilin olmaması gibi etkenlere bağlıdır.⁴

Râzî'nin ifade ettiğine göre “dillerin sözcüklerinin nakli” ve “sarf-nahiv kurallarının nakli” hususunda dayanağımız dil imamları olup onlar da masum olmadığından nakillerin eksiksiz ve doğru olduğu konusunda kesinlikten söz edemeyiz. Naklî/lafzî delilde olmaması gereken hususlar olan 3-11 arası öncüllerin bilgisinde ise nihai dayanak “Araştırdık ama bulamadık” iddiasıdır. Yani Râzî'ye göre bu etkenlerin bir naklî/lafzî delilde olmadığını söyleyen bir şahsın bu iddiasını temellendirirken zikredebileceği tek argümanı “İlgili naklî/lafzî delilde bahsi geçen durumların var olup olmadığını araştırdım ama bulamadım” şeklindedir. Oysa bir şeyi bulamamak onun yokluğunun delili olamaz. Bu durumda bahsi geçen öncüllerin tamamının bilgisi zannın ötesine geçemez. Dolayısıyla naklî/lafzî deliller kesinlik değil, zan ifade eder.

Teoriye değindiği eserlerinden sadece ikisinde, bu öncülleri ve çıkan sonucu zikrettikten sonra “bunun mutlak olarak kabul edilemeyeceğini ve karine⁵ bitişiği gibi bazı durumlarda naklî/lafzî delillerin de kesinlik bildireceğini” ifade etmiştir. Fakat bu kayıtlı ifadelerin yer aldığı eserlerinden birisi olan *el-Mahsûl* erken dönemine ait olup diğeri *el-Erba'în* ise geç döneminde yazılmış olsa da son eserlerinden olmadığından ve teori son eserlerinden ikisi olan *Me'âlimu usûli'd-dîn* ve *el-Metâlib*'te kayıtsız bir şekilde yer aldığından kelâm ilmi açısından problem teşkil etmektedir. Dolayısıyla Râzî'nin birçok yerde dile getirdiği bu teori, kelâmın bilgi kaynaklarından birini elemekte, buna binaen de bu bilgi kaynağı ile ispatlanan meselelerin kesinlik ve güvenilirliğine gölge düşürmektedir.

Bu makalede yukarıda ortaya konulan problem tahlil edilecektir. Problemin tahlili ve çözümü için iki farklı çözüm yolu teklif edilecek ve dolayısıyla bu teorinin mutlak anlamda geçerli olmadığı iki farklı yoldan gösterilmeye çalışılacaktır:

Birinci çözüm yolu olarak naklî/lafzî delilin bilgi değeri konusundaki görüş ve iddiaları ele alan âlimlerin zikrettikleri görüş ve iddialar ile bunların taraftarları hakkındaki söylemleri aktararak naklî/lafzî delillerin mutlak anlamda zan ifade ettiğini iddia edenlerin kimler olduğu ve Râzî'nin aslında nerede durduğu bizzat Râzî'nin ifadelerinden yardım alınarak gösterilmeye çalışılacaktır.

İkinci çözüm yolu olarak ise kelâmdaki “bilgisine ulaşılmak istenen meselelerin sadece akılla bilinen, sadece nakille bilinen ve her ikisiyle de bilinebilen şeklindeki üçlü taksimi” üzerinden naklî/lafzî delillerin epistemolojik olarak kullanılabilmesi alanının ve meselelerin ne olduğu gösterilecek, bunun üzerinden Râzî'nin teoriyi mutlak anlamda geçerli kabul edip etmediği sorgulanacaktır.

Aslında problemin çözümü için, bu iki çözüm yoluna ek olarak üçüncü bir seçenek daha vardır. O da öncüllerin tek tek tahlilidir. Şöyle ki her bir öncülün naklî/lafzî delilin kesinliğinde sorun teşkil

⁴ Teorinin ve öncüllerinin hangi eserlerde ve ne tür bağlamlarda geçtiğinin detaylı anlatısı için bk. Zübeyir Çetin, *Fahreddin er-Râzî'de Naklî/Lafzî Delillerin Zannîliği Meselesi* (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 53-62. Ayrıca bk. Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu*, 71-203.

⁵ Râzî karine derken müşahede edilen veya tevâtür ile nakledilen ve ilgili naklî/lafzî delilin anlamının ne olduğunu tayinde kesin bir hükme ulaşmamızı sağlayan durumları kastetmektedir. Örnek verecek olursak; namaz kılmayı emreden âyetteki kelimelerden ne kastedildiği, sahabe tarafından Hz. Muhammed'in uygulaması müşahede edilince kesin olarak kavranmıştır. Sonraki nesillere de bu uygulama tevâtür ile nakledilmiştir. Bu şekilde ilgili naklî/lafzî delil kesinlik bildirmektedir.

ettiği iddia edilen yönleri ele alınıp incelenebilir ve eleştiriye açık yönleri tespit edilerek eleştirilebilir.⁶ Lakin makalenin hacminin artmaması için yukarıda zikredilen iki çözüm yolu ile iktifa edilmiştir. Problemin tahliline geçmeden önce Râzî'ye göre delil, kısımları ve naklî/lafzî delilin ne olduğunu açıklamak istiyoruz.

1. Râzî'ye Göre Delil ve Naklî/Lafzî Delil

Delâlet kelimesinden türemiş bir sıfat olan delil kelimesi, sözlükte “yol gösteren, kılavuzluk eden” anlamına gelmektedir.⁷ Râzî delil için birbirine yakın birkaç farklı tanım zikretmiştir. Öncelikle bu tarifleri geçtikleri eserlerin kronolojisine⁸ uyarak aktaralım:

Mahsûl'de “Üzerinde doğru nazar yürütüldüğünde yakînî bilgiye (*el-ilm*) ulaşılması mümkün olan şey.”⁹ şeklinde, *Nihâyetü'l-'ukûl*'de “Bilinmesi başka bir şeyin bilinmesini gerektiren şey.”¹⁰ şeklinde, *Muhassal*'da “Bilinmesi medlûlün varlığının bilinmesini gerektiren şey.”¹¹ şeklinde, *Me'âlimu usûli'd-dîn*'de nazarın hakikatinden bahsettiği “Nazar, zihinde iki bilginin oluşması ve bunların da başka bir bilgiyi gerektirmesidir; işte bu gerektiren bilgiler ile bilinmesi istenen şeye ulaşmak nazarın kendisidir.” cümlesinden sonra “Bu gerektiren şey de delildir.”¹² şeklinde bir tarif zikretmiştir. Şimdi Râzî için bu tariflere binaen kuşatıcı bir delil tarifi yapacak olursak; “delil, iki önermeden oluşan ve bilgiye engel bir durum söz konusu olmadığı sürece kesin bir bilgiye zorunlu olarak ulaştırılan şeydir” diyebiliriz. Delilin tarifinden sonra Râzî'ye göre delilin kısımlarından bahsetmek istiyoruz.

Râzî *Nihâyetü'l-'ukûl*'de delilin tarifini zikrettikten sonra delilin “delil olmaktan çıkması imkânsız olan” ve “imkânsız olmayan” şeklinde ikiye ayrıldığını, birincisine aklî delil dendiğini söylemiştir. İkinci kısmın da sem'î delil olduğu bağlamdan anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere buradaki taksimde “delilin delil olmaktan çıkmasının imkânsız olup olmaması” kıstasını kullanmıştır. Kullandığı bu kıstasın tam olarak ne ifade ettiği, seleflerinden bazılarının beyanlarıyla ortaya çıkmaktadır. Örneğin; Kādî Bâkîllânî (öl. 403/1013) delillerin aklî ve vaz'î şeklinde iki kısım olduğunu, aklî delilin delil olmak için herhangi birinin vaz'ına veya tayinine ihtiyaç duymadığını, ayrıca değişmesi veya delil olmama durumuna dönüşmesinin tasavvur edilemeyeceğini

⁶ Bu makalenin kendisinden üretildiği tezde teori tahlil edilirken bu çözüm yolu da uygulanmış, her bir öncülde bahsedilen sorunlara öncelikle -varsa- Râzî tarafından verilen cevaplar aktarılmış ardından eleştiriye açık yönleri eleştirilerek mutlak anlamda bütün naklî/lafzî deliller için geçerli olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bk. Çetin, *Fahreddin er-Râzî'de Naklî/Lafzî Delillerin Zannîliği Meselesi*, 74-90.

⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rîfât* (Beirut: Mektebetü Lübnân, 1985), 109.

⁸ Râzî'nin eserlerinin kronolojisi hususunda Eşref Altaş'ın ilgili çalışması dikkate alınmıştır. Bk. Eşref Altaş, “Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018).

⁹ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh* (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2012), 1/12.

¹⁰ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl* (Beirut: Darü'z-Zehâir, 2015), 1/121.

¹¹ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Muhassalu efkârî'l-mütekkaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-'ulemâ ve'l-hukemâ ve'l-mütekkellimîn* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 50.

¹² Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn: Kelâm İlminin Esasları*, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 47.

zikretmiştir.¹³ İmam Cüveynî (öl. 478/1085) ise aklî delillerden bahsederken bunların kendiliklerinden ve taşıdıkları bazı sıfatlarından dolayı medlûllerine delâlet ettiklerini, medlûllerine delâlet etmeksizin bulunamayacaklarını ve delâlet etmek için birinin onları delil olarak tayin etmesine ihtiyaç duymadıklarını aktarmıştır.¹⁴ Başka bir eserinde de delili aklî ve sem'î şeklinde ayırdıktan sonra aklî delilin medlûlüne delâlet etmeksizin var olmasının aklen düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵ Örnek olarak ise her ikisi de fiilin kâdir olan bir fâile, fiilin sağlam bir şekilde yapılmış olmasının da âlim olan bir fâile delâletini vermişlerdir.

Râzî taksimden sonra aklî delilin iki öncülünden ne daha az ne de daha fazla olmayacağını beyan etmiş, ardından bunun gerekçesine geçmiştir. Ona göre iki öncülünden daha az olamayacağının sebebi şudur: Ulaşılmak istenen her neticede (*matlûb*) bir mevsûf ve bir sıfat olmalıdır. Delillendirme ile amaçlanan şey ise ilgili sıfatın o mevsûf için sabit olduğunu ispatlamaktır. İspatlanmak istenen bu durum meçhul olduğunda hem mevsûfun hem de sıfatın kendisiyle ilişkili olduğu bilinen üçüncü bir şeye ihtiyaç söz konusu olur. Bu şekilde meçhul olup ispatlanmak istenen mevsûf ile sıfat arasındaki nispet ilişkisi, mevsûf ile üçüncü şey arasındaki ve sıfat ile üçüncü şey arasındaki nispet ilişkileri vasıtasıyla bilinir hâle gelir. Yani bu durumda mevsûf ile sıfatın o üçüncü şeyle ilişkili olmalarından dolayı neticeye ulaştıracak olan iki öncül ortaya çıkar.¹⁶

Râzî'nin burada anlatmak istediğini daha açık bir şekilde ifade edecek olursak; delil ile ispatlanmak istenen şey aslında mantıkî kıyaslarda netice kısmıdır. Neticede ise küçük terim olarak ifade edilen bir mevsuf ve büyük terim olarak ifade edilen bir sıfat vardır. Büyük terimin küçük terim için sabit olduğunu ispatlamak için küçük terimi büyük terim içine dahil etmeye vasıta olacak bir orta terime ihtiyaç duyulur. Fakat her ikisinin de bu orta terimle malum bir ilişkisi olmalıdır. Bu ilişkiler sayesinde neticeyi verecek olan iki öncül ortaya çıkar. Şöyle ki bir kelâmcı "Âlem hâdistir" matlûbunu, yani âlem için hâdis vasfını ispatlamak istediğinde hem âlemin hem de hâdisin kendisiyle ilişkili olduğu "değişken olma" orta terimini kullanır. Böylece "Âlem değişkendir" ve "Her değişken hâdistir" şeklinde küçük terimi büyük terimin içine dahil eden iki öncül ortaya çıkar. Sonuç olarak ise meçhul olan küçük terim ile büyük terim arasındaki nispet ilişkisi bilinir hâle gelir.

Râzî'ye göre iki öncülünden daha fazla olamayacağının sebebi ise şudur: Neticedeki mevsuf ile sıfat arasındaki ilişkiyi ispat için doğru bir orta terim seçildiğinde matlûb kaçınılmaz olarak gerçekleşir. Eğer gerçekleşmezse seçilen orta terimin doğru olmadığı ve ortaya çıkan iki öncülün matlûbu verecek olan yakın öncüller olmadığı anlaşılır.¹⁷ Buradan anladığımız kadarıyla Râzî'ye göre matlûba ulaştıracak olan, doğru orta terimin seçilmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkacak olan iki öncüldür. Doğru orta terim seçilmediğinde ise öncül sayısı kaç olursa olsun matlûba

¹³ Kâdî Ebubekir el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/204-205.

¹⁴ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh* (Doha: Cami'atü Katar, 1399), 1/155.

¹⁵ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti'l-edille fî usûli'l-i'tikâd* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 8.

¹⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 1/121.

¹⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 1/121.

ulaşılamayacaktır. Dolayısıyla bu eserinde Râzî, “delilin delil olmaktan çıkmasının imkânsız olup olmaması” kıstasını kullanarak delili aklî ve sem’î kısımlarına ayırmış olmaktadır.

el-Muhassal, *Me’âlimu usûli’ d-dîn* ve *el-Erba’în*’de ise “öncüllerinin kaynağının akıl veya nakil olması” kıstasını kullanarak delili “mahzâ aklî olan”, “mahzâ naklî olan” ve “ikisinden mürekkep olan” şeklinde üç kısma ayırmıştır. Birazdan anlaşılacağı üzere bu üç eser ile yukarıdaki eserde farklı kıstaslar kullanmış ve yukarıdaki eserde iki, bu eserlerde üç delil kategorisi saymış olsa da aslında Râzî’ye göre delil aklî (mahzâ aklî olan)-naklî/lafzî/sem’î (ikisinden mürekkep olan) şeklinde iki kısımdır. Bu dört eserin her birindeki aklî delil anlatısına bakıldığında görülecektir ki Râzî’ye göre aklî delilin öncülleri ya aklın bedihî ilkelerinden oluşmalı ya da vasıtalı bir şekilde bedihî ilkelere dayanmalıdır. Dolayısıyla aklî delil içeriği itibariyle ya doğrudan ya da dolaylı olarak bedihî-aklî öncüllerden oluşmalıdır. Mahzâ aklî olmasından kastı da budur. Şekil bakımından ise mantıktaki iktirânî kıyasların netice veren ilk üç şekli, bitişik şartlı önermelerden oluşan istisnâî kıyas ve ayrık şartlı önermelerden oluşan istisnâî kıyastan birine uygun olmalıdır. İçerik ve şekil bakımından saydığı şartları taşıyan bütün aklî deliller de ona göre kesinlik bildirir.

Râzî’ye göre mahzâ naklî olan bir delilin varlığı imkânsızdır. Çünkü naklî olan bir delil nihayetinde söz konusu naklin kendisinden yapıldığı kişinin doğru sözlü olduğu; dolayısıyla da geçerli bir delil olduğu aklî bilgisine dayanmalıdır. Bu durumda da dayandığı bütün öncüller naklî olmamış olur. Râzî’den sonraki âlimler, onun mahzâ naklî delilden bahsederken söylediği “bütün öncülleri nakilden alınan” ifadesinden kastı yakın olsun uzak olsun delilin dayandığı bütün öncüller ise bu imkânsızlığın doğru olduğunu, sadece yakın öncüller kastediliyorsa yanlış olduğunu söylemişlerdir. Zira yakın öncülleri tamamen naklî olan deliller de vardır. Örneğin;

Küçük öncül: “Hac vaciptir.”¹⁸

Büyük öncül: “Vacibi terk eden herkes cezayı hak eder.”¹⁹

Netice: “Hacı terk eden cezayı hak eder.” delilinin öncülleri gibi.

Bu sebeple aslında Râzî’nin zikrettiği “aklî ve naklîden mürekkep olan” delil türü sonraki gelenek tarafından naklî delil ismiyle ifade edilmiş ve naklî delil “yakın olsun uzak olsun öncüllerinden bazıları nakle dayanan delil” şeklinde tarif edilmiştir.²⁰ Râzî’nin naklî/lafzî delilden bahsederken kastettiği delil türü de aslında budur. Özetle naklî/lafzî delil, öncüllerinden her ikisi veya biri, nakille ve lafızlar vasıtasıyla bize ulaşan Kur’ân, mütevâtir hadisler, başka mütevâtir haberler gibi bilgi kaynaklarından bilgiler/önermeler içeren delildir. Delilde içerilen bu bilgiler/önermeler de ya o kaynakların bizzat kendi lafızlarından teşekkül etmiştir ya da ifade ettikleri anlam başka lafızlara büründürülmüştür. Şimdi problemin tahliline geçebiliriz.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/97’ye istinaden.

¹⁹ en-Nisâ 4/14’e istinaden.

²⁰ Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *Şerhü’l-Mevâkif fi ‘ilmi’l-kelem* (Mısır: Matbaatu’s-Sa’âde, 1325), 2/49; Sadeddin Mes’ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhü’l-Makâsîd fi ‘ilmi’l-kelem* (İstanbul: Dârü’t-Tıba’âti’l-Âmire, 1277), 1/39.

2. Naklî/Lafzî Delillerin Zannîliği Teorisi

Hatırlanacağı üzere problemimiz, kelâm ilminin temel bilgi kaynaklarından birinin elenmesine yol açması itibarıyla naklî/lafzî delillerin zan ifade ettiği teorisi idi ve bu problemin çözümü için iki farklı çözüm yolu sunacağımızı vadedmiştik. Şimdi yukarıda zikrettiğimiz çözüm yollarından ilki ile teorinin tahliline başlayabiliriz.

2.1. Naklî/Lafzî Delillerin Bilgi Değeri Hakkındaki Görüşler ve Taraftarları

Bir görüş ve onun taraftarları hakkında vakıya uygun bir tespit yapabilmek için öncelikle o görüşün tarihsel süreçte nasıl anlaşıldığına ve aktarıldığına bakmak zorundayız. Bu yüzden ilk olarak naklî/lafzî delillerin bilgi değeri konusundaki tarihsel anlatıyı arz etmek istiyoruz. Meseleyi ele alan âlimlerin çoğu temelde üç görüş saymışlardır:

1. Naklî/lafzî deliller kesin bilgi ifade eder.
2. Kesin bilgi ifade etmez.
3. Karine ile kesin bilgi ifade eder.²¹

Fakat bu âlimler zikredilen görüşlerin taraftarını tayin konusunda birbirine zıt iddialar ortaya atmışlardır. Burada önce bu görüşleri aktaracak, ardından da Râzî'nin eserlerindeki ifadeleri yardımıyla hangisinin Râzî'nin anlatılarına daha yakın olduğunu göstermeye çalışacağız. Gerçeğe en yakın sonuca ulaşabilmek için tarihî olarak Râzî'ye en yakın olandan başlayarak tespit edebildiğimiz kadarıyla meseleyi ele alan âlimleri ve eserlerini kronolojik olarak aktaralım:

1. Râzî'nin öğrencisi Kutbuddin el-Mısrî (öl. 618/1221) *Muhassal*'a yazdığı şerhte lafzî delille istidlâl kesin bilgi verip vermediği konusunda ihtilaf edildiğini; Mutezile ve Eş'arî'lerin cumhurunun bunu kabul ettiğini, adını açıklamadığı bir gruba göre, bunun hiçbir şekilde kesin bilgi vermediğini, Râzî'ye göre ise karineler bitişmeksizin mücerred hâliyle kesin bilgi vermediğini söylemiştir.²²

2. *Mahsûl* şârihlerinden Ebu Abdullah el-İsfahânî de (öl. 653/1255) görüşlerin taksimi ve taraftarlarının tayini konusunda Kutbuddin el-Mısrî'yi takip etmiş, mukaddimleri öne sürenlerin ikinci grup olduğunu açıkça ifade etmiştir.²³

3. Necmeddin Abdurrahman el-Hûnecî (öl. 663/1264) *Me'âlim* şerhinde Kutbuddin el-Mısrî'nin yaptığı taksim aynısını yapmış ve aynı gruplara nispet etmiştir.²⁴

4. Necmeddin el-Kâtibî (öl. 675/1277) *Muhassal* şerhinde “Mutezile ve ashabımızın (Eş'arî'lerin) cumhuruna göre lafzî delille istidlâl kesinlik ifade etmez, İmam (Râzî) da bu görüşü seçmiştir.

²¹ Ayrıca “Lafzî delil mutlak anlamda kesinlik verir” şeklinde Haşeviyye'ye nispet edilen bir görüş olduğuna dair Seyfeddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn* (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004), 4/324; bk. Abdulkadir es-Senendecî el-Kürdistânî, *Takrîbü'l-merâm şerhu Tehzîbi'l-kelem* (el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs/el-Cezîre li'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.), 32. Bu ihtilafın lafzî olduğuna dair bir görüş ve eleştirisi için bk. Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'* (Mekke: Darü Taybeti'l-Hadrâ, 2018), 2/27-28.

²² Kutbuddin el-Mısrî, *Şerhü'l-Muhassal* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Ragıp Paşa, 792), 42a.

²³ Ebu Abdullah Muhammed el-İclî el-İsfahânî, *el-Kâşif'ani'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl* (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 2/494.

²⁴ Necmeddin Abdurrahman b. Abdullah el-Hûnecî, *Şerhu Kitâbi Me'âlimi usûli'd-dîn* (Beirut: Darü'r-Reyâhîn, 2019), 122.

Mu'tezile'den ve Eş'arî'lerden bazıları ise buna muhalefet etmektedir." şeklinde bir iddia ortaya atmıştır.²⁵

5. Nasîruddin et-Tûsî de (öl. 672/1274) *Muhassal* üzerine yaptığı çalışmada fukahânın çoğunun "Lafzî delil ilim/kesinlik ifade eder." dediğini, Râzî'nin ise kesin bilgi ifade etmediği görüşünü tercih ettiğini söylemiştir.²⁶

6. Mu'tezilî Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin (öl. 436/1044) takipçilerinden olan ve Takıyüddin en-Necrânî (?) diye bilinen bir âlim²⁷ de meseleye değinmiş fakat görüşler ve tarafları tayin konusunda açık davranmamış, bilakis kesin bir sonuca ulaştırmayan işaretlere yer vermiştir. Öncelikle meseleye hangi bağlamda değindiğini ifade edelim: Ma'dûmun i'âdesi konusunu anlatırken bazı insanların bunu imkânsız gördüğünü söylemiş, kendisinin ise bunu hem akılla hem de nakille/sem' ile temellendireceğini vadedmiştir. Sem'î delil olarak peygamberlerin bunu haber verdiğini, dolayısıyla dedikleri gibi olmazsa verdikleri haberin yalan olacağını, bunun ise kendileri hakkında câiz olmadığını zikretmiştir. Ardından yaptığı istidlâle yöneltilebilecek itirazlara geçmiş ve sem'î deliline karşı "Peygamberlerin bunu haber verdiklerini kabul etmiyoruz. Nasların zahirine ise iki sebepten dolayı dayanılmaz: Birincisi, nasların zahiri *ed-Dürer* kitabında saydığımız 13 şartın toplanmasıyla kesinlik verir..." denilebileceğini aktarmıştır.²⁸ Daha sonra bu itiraza "Biz meâdin ispatında muayyen bir nassa dayanmıyoruz, bilakis bu, Peygamberlerin dininden zorunlu olarak bilinir. Dolayısıyla bizim istidlâlimiz mu'âraza mahallinden çıkmıştır" diyerek cevap vermiştir.²⁹ Görüldüğü üzere kendisi bu iddiayı haşr-ı cismânîyi reddeden bir grubun delili olarak sunmaktadır, ama açıkça herhangi bir kişi veya grup adı zikretmemektedir. Ancak ifadelerinden çıkarımlar yapmaya çalışırsak şunları söyleyebiliriz:

a. Teoriyi 13 mukaddime ile kendisine nispet ettiği bir kitapta zikretmiş olduğuna binaen teoriyi Necrânî benimsemiş olabilir.³⁰

²⁵ Ebu'l-Hasan Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni er-Kâtibî, *el-Mufassal fi şerhi'l-Muhassal* (Darü'l-Asleyn, 2018), 1/187. Eserin Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim koleksiyonu nr. 821'de bulunan müellif nüshasının ferağ kaydı 662'dir. Bk. Kâtibî, *el-Mufassal fi şerhi'l-Muhassal*, 1/19.

²⁶ Nasîruddin et-Tûsî, *Telhisü'l-Muhassal* (Tahran: Müessesesi-i Mütala'at-ı İslâmî Dânişgâh-ı McGill Şu'be-i Tahran, 1980), 67. Tûsî'nin eserinin telif tarihi h. 669 olarak belirtilmiştir. Bk. Fahreddin er-Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe: el-Muhassal*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 13.

²⁷ Burada ve buradan sonraki yerlerde bu âlime bu şekilde şöhret bulduğu için Necrânî diye atıf yapacağız. Lakin bazı modern çalışmalarda hem bu âlimin kimliğinin hem de eserinin isminin birazdan atıf yapacağımız baskısında hatalı bir şekilde tespit edildiği belirtilmiştir. İfade edildiğine göre bu âlimin asıl adı Ebu'l-Meâlî Sâ'id b. Ahmed el-'Ucâlî el-Usûlî, eserinin asıl adı da *el-Kâmil fi usûli'd-dîn*'dir. Ayrıca baskının birden fazla yerinde bizim de tespit ettiğimiz bariz hatalar vardır. Dolayısıyla buradan itibaren zikredeceğimiz bu âlim hakkındaki yorumlarımızın, eserinin elimizde bulunan matbu nüshasından aktaracağımız bilgilerin ve bu bilgilerden yola çıkarak yapacağımız yorumların zikredilen hatalı tespit sebebiyle hatalı olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Elimizdeki baskı hakkındaki bahsettiğimiz iddialar için bk. Sabine Schmidtke, "Mu'tezilî Hareket (III): Skolastik Evre", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 247. Hassan Ansari vd., "Yemen'de Zeydî Kelâm", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 633.

²⁸ Takıyüddin Muhtâr b. Mahmûd el-'Ucâlî el-Mu'tezilî en-Necrânî, *el-Kâmil fi'l-istikâsâ fi mâ beleğânâ min kelâmî'l-kudemâ* (Kahire: el-Meclisü'l-'A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1999), 417-418.

²⁹ Necrânî, *el-Kâmil fi'l-istikâsâ*, 424.

³⁰ Bu mesele özelinde Râzî ile aralarında bir etkileşim olduğu açıktır. Zira Necrânî'nin ilgili yerdeki ifadeleri Râzî'nin *Mûlahhas*'ın hikmet kısmındaki haşr-ı cismânî bahsinde geçen ifadelerine çok benzemektedir. Bununla beraber kimin kimden etkilendiği henüz tam olarak bilinmemektedir. Yukarıdaki dipnotta da belirttiğimiz gibi Necrânî'nin

b. Teoriyi haşr-ı cismânîyi reddeden filozoflar benimsemiş olabilir.

Fakat her iki ihtimali de nakzeden verilere sahibiz. Birinci ihtimale gelince Necrânî'nin kendisi, - delil olması aklın deliline dayanmadığı sürece, yani birinci bilgi alanında olmadığı sürece- sem'î delilin de aklî delil gibi bir şeyin sübûtuna delâlet edeceğini açıkça ifade etmiştir.³¹ Başka bir yerde ise Zât-ı İlâhî'ye sem'-basar sıfatlarını nispet ederken evlâ olanın naslara tutunmak olduğunu söylemiştir.³² Kanaatimizce bu konuda daha sağlıklı bir bilgi Necrânî'nin bahsettiği *ed-Dürer* isimli eseri bulunup ilim dünyasına kazandırılırsa elde edilmiş olacaktır.

İkinci ihtimale gelince bunu da uzak görüyoruz. Çünkü Râzî sonrasında felsefenin İslam âleminde büyük bir yaygınlık kazandığı ve birçok âlimin azımsanmayacak seviyede felsefe formasyonuna sahip olduğu bir ortamda bundan haberdar olunur ve buna atıfta bulunulurdu. Halbuki görebildiğimiz kadarıyla sadece Zerkeşî (öl. 794/1392) bunu iddia etmiştir.³³ Dolayısıyla Necrânî'nin "Bu teoriyi ma'dûmun i'âdesini imkânsız görenler bizim istidlâlimize itiraz için kullanmıştır." iddiası özelinde başka bir ihtimal zuhur etmektedir: Necrânî bunu gerçekten filozoflar benimsediği için değil, farazî bir itiraz olarak zikretmiştir. Zaten eserinin muhakkiki de Necrânî'nin bazen bu yöntemle başvurduğunu dile getirmiştir.³⁴ Nitekim Râzî de bunu sıkça yapan bir isimdir. Sonuç olarak Necrânî'nin ifadelerinden, görüşler ve taraflar konusunda, zikrettiğimiz diğer beş âlimin ifadelerinden elde ettiğimiz kesinlikle bilgiler elde edememekte olup ihtimalli verilere ulaşmaktayız.

6-7. yüzyılda yaşamış ve meseleye değindikleri eserlerini 7. yüzyılda telif etmiş olan bu saydığımız kişilerin -Necrânî hariç- görüşleri, sonraki yüzyıllarda gelen ve meseleyi ele alan âlimlerin içinde dolaştıkları çerçeveyi oluşturmaktadır. Taraflar konusunda dört âlimin beyanları hemen hemen aynı iken Kâtibî şaşırtıcı bir şekilde onların söyleminin tam zıddını iddia etmiştir. Bu durum üç sebepten dolayı şaşırtıcıdır: 1.) Kâtibî'nin karşındakilerin görüşü -birazdan görüleceği üzere- Râzî'nin anlatısına daha uygundur. 2.) Kâtibî karşı görüşü ilk tasrih eden ve Râzî'nin de öğrencisi olan Kutbuddin el-Mısrî'nin konuya değinen eserinin müstensihidir. 3.) Meselenin Kâtibî'nin bahsettiği şekilde olduğuna dair herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Başka bir şaşırtıcı nokta ise kelâm ilmindeki en önemli eserlerden olan *Şerhü'l-Mevâkıf*'ta Cürcânî'nin çoğunluk yerine

kimliği ve dolayısıyla ölüm tarihi şimdilik net değildir. Elimizdeki matbu nüshanın muhakkiki Necrânî'nin vefat tarihini 7. yüzyılın ikinci yarısı olarak belirtir. Bu bilginin de hatalı olması ihtimalli söz konusudur. Eğer Necrânî Râzî'den önce yaşamış veya ilgili eserlerini Râzî'nin eserlerinden önce telif etmişse bu durumda onun Râzî'den değil Râzî'nin ondan etkilenmiş olma ihtimali ortaya çıkmaktadır.

³¹ Necrânî, *el-Kâmil fi'l-istikâsâ*, 327.

³² Necrânî, *el-Kâmil fi'l-istikâsâ*, 283.

³³ Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah *ez-Zerkeşî, Lukatâtü'l-'aclân ve belletü'z-zam'ân* (Ammân: Darü'n-Nûr, 2013), 232.

³⁴ Necrânî, *el-Kâmil fi'l-istikâsâ*, 6.

Kâtibî'yi takip etmesidir.³⁵ Görebildiğimiz kadarıyla Cürcânî'nin ve eserinin şöhreti sebebiyle de Kâtibî kaynaklı görüş daha çok atıf almıştır.³⁶ Az da olsa diğer görüşe de atıflar vardır.³⁷

Görüşler hakkında vakiya uygun bir değerlendirmede bulunmak için şimdi de Râzî'nin bazı beyanlarına yer vermek istiyoruz. Kendisi, teorinin mukaddimleri ile birlikte zikredildiği eserlerden ilki olan *el-Mahsûl*'de, bazılarının, zannî olan mukaddimelere dayandığı gerekçesiyle hitap ile istidlâl kesinlik bildirmesini inkâr ettiğini söylemekte, teoriyi başkalarına nispet ederek aktarmaktadır. Meselenin sonunda ise bu teorinin mutlak anlamda geçerli olmadığını, lafzî delillere müşahede edilen ya da tevâtür ile nakledilen karînelere bitiştiğinde yakîn ifade edeceğini söylemiştir.³⁸ Görüldüğü üzere Râzî teoriyi meçhul bir gruba nispet etmiş ve kendisi de karine ile yakîn ifade edeceğini söylemiştir. Dolayısıyla *el-Mahsûl*'deki anlatı Kutbuddin el-Mısrî'nin anlatısına yakındır.

el-Mahsûl'ün muhtasarı olan *el-Müntehab*'ta da *el-Mahsûl*'deki anlatının özeti yer almaktadır.³⁹

el-Erba'in'de yine meseleyi anlatırken akıl sahiplerinin bu konuda ihtilaf ettiklerini, bir gruba göre tamamı zannî olan on mukaddimeye dayandığı için kesinlikle yakîn ifade etmeyeceğini söylemiştir. Meselenin sonunda yine *el-Mahsûl*'dekine benzer bir kayıt ekleyerek karine ile yakîn ifade edeceğini söylemiştir.⁴⁰ Görüldüğü üzere buradaki anlatı Kutbuddin el-Mısrî'nin anlatısının ve yaptığı taksimin neredeyse aynıdır.

Meâ'limu usûli'd-dîn'de de öncekilere benzer bir şekilde “Denildi ki naklî deliller kesinlik bildirmez” diyerek teoriyi başkasının ağzından inşa etmiştir.⁴¹ Bu eserinde Râzî, yukarıdaki zikrettiğimiz eserlerindeki gibi bir kayıt eklememiş olsa da kendisinin bunu kabullendiğine delâlet eden herhangi bir ibare de kullanmamıştır. Üstelik eserin ilerleyen kısımlarında sem'-basar sıfatlarını naklî delille ispatlamıştır. Dolayısıyla bu eserdeki anlatı da Kâtibî yerine Kutbuddin el-Mısrî'nin anlatısına daha uygundur.

Son olarak Râzî, tefsirinde de benzer şekilde, azap âyetlerinden birini tefsir ederken bir grubun Kur'an'da vârid olan azap âyetlerini bu teoriyi öne sürerek tevil ettiklerini ve teoride zikri geçen mukaddimler sebebiyle naklî delillerin zannî olduğunu söylediklerini aktarmıştır.⁴² Görüldüğü üzere buradaki anlatı, meçhul grup hakkında biraz daha açıklayıcı ifadeler içermekte olup Kutbuddin el-Mısrî'nin anlatısıyla paraleldir. Ayrıca bize göre Kutbuddin el-Mısrî'nin anlatısının

³⁵ Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf fi 'ilmi'l-keâm*, 51-52.

³⁶ Bazı atıflar için bk. Ali Kuşçu, *Şerhu Tecridi'l-keâm*, (İstanbul: İstanbul Y. İslam Enstitüsü Kütüphanesi, 135), 268; Ebubekir el-Mar'aşî Saçaklızâde, *Neşru't-Tavâli'* (Ammân: Darü'n-Nûr, 2011), 74; Abdurrahim b. Ali Şeyhzâde, *Kitâbu Nazmi'l-ferâid ve cem'i'l-fevâid fi beyâni'l-mesâili'lletî vaka'a fiha'l-ihtilâf beyne'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye fi'l-'akâid* (el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1317), 42; Muhammed Abdülaziz el-Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-'Akâ'id* (İstanbul: Âsitâne, 2009), 133; Ebu Saîd el-Hâdimî, *Mecâmi'ü'l-hakâik* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1308), 10.

³⁷ Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye/Darü's-Safve, 1992), 1/38-39; Zerkeşî, *Lukatatü'l-'aclân*, 232.

³⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/143-148.

³⁹ Râzî, *Müntehab* (Fatih, 1464), 30a-30b.

⁴⁰ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Erba'in fi usûli'd-dîn* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986), 2/251-254.

⁴¹ Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn: Kelâm İlminin Esasları*, 51.

⁴² Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî* (Beirut: Darü'l-Fikr, 1981), 2/63.

doğru olduğunun en büyük delillerinden biri de Râzî'nin rü'yetin cevâzı, haşr-ı cismânî gibi meseleler hakkındaki âyetlerin tevil kabul eden cinsten olmayıp kesinlik ifade ettiğini iddia etmesidir.⁴³

Sonuç olarak yukarıda zikrettiğimiz âlimlerin beyanları ile Râzî'nin beyanları karşılaştırıldığında görüşlerin taksimi ve taraflarının tayini konusunda Kâtibî değil Kutbuddin el-Mısrî ve takipçileri haklı görünmektedir. Kanaatimizce “Kâtibî ve ardından Cürçânî neden aksi görüşü benimsemiştir?” sorusu karşısında şöyle bir yorum yapabiliriz: Muhtemeldir ki Kâtibî eserinde ilgili bilgiyi verirken Mısrî'deki bilgiyi aktarmaya çalışmış ama yanlış hatırlama sebebiyle olumlu ifadeyi olumsuz olarak işlemiştir. Cürçânî de Kâtibî'nin *Muhassal* şerhinden etkilenerek bu bilgiyi vermiştir. Ne var ki bu yorum ilk akla gelen olsa da sadece bir ihtimaldir. İlgili soru, kesin bir cevap bulana dek araştırmacılar önünde bir problem olarak durmaktadır.

Bu konuda akıllarda soru işareti bırakan bir noktaya da işaret etmek istiyoruz: 7. yüzyıl ulemasından mutaassıp bir Şii-Mu'tezilî olan İbn Ebi'l-Hadîd (öl. 656/1258), Râzî'nin *Muhassal*'ı üzerine sadece eleştiriye hasretmiş olduğu bir ta'likât yazmıştır. Eserin ulaşabildiğimiz tek yazma nüshasını baştan sona incelememize rağmen teorinin zikredildiği kısmı hakkında herhangi bir yorumuna rastlayamadık.⁴⁴ Bu da Kâtibî'yi haklı çıkarır şekilde Mu'tezile mezhebinin teori hakkında olumsuz düşünmediği fikrini akıllara getirmektedir. Ne var ki bu söylediklerimiz şimdilik sadece varsayım seviyesindedir ve dolayısıyla diğer anlatıyı destekleyen kesin verileri nakzedecek seviyede değildir. Eğer İbn Ebi'l-Hadîd'in bu eserin farklı nüshaları ve kendisine nispet ettiği *Ta'lik 'ale'l-Mahsûl*⁴⁵ ve *Nakzu'l-Erba'in*⁴⁶ isimli eserleri -çünkü Râzî her ikisinde de teoriye değinmişti- bulunup ilim dünyasına kazandırılırsa bu konuda daha sağlıklı ve kesin bilgilere ulaşabiliriz.

Öyleyse bu başlıkta ulaştığımız netice şu şekildedir: Râzî, meseleye ve bu konudaki görüşlere değinen âlimlerin çoğunluğunun da ifade ettiği üzere naklî/lafzî delillerin mutlak anlamda zan ifade ettiğini değil karinelerle ve mukaddimelerde bahsedilen şartlar sağlandığında kesinlik verebileceğini savunmaktadır.⁴⁷ Ayrıca meseleye değinenlerden hiçbirisi, kim olduklarına dair kesin bir sonuca ulaştıracak veriler zikretmese de İslâm dünyasında mutlak anlamda zan ifade ettiğini söyleyen bir grup mevcuttur.

⁴³ Râzî, *el-Erba'in fi usûli'd-dîn*, 1/277, 2/55, 61, 62.

⁴⁴ Abdulhamid İbn Ebi'l-Hadîd, *Ta'lik 'ale'l-Muhassal* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Arapça Yazmalar, 3297), 374a-464b. Bu mecmuanın içinde üç farklı eser bulunmakta olup İbn Ebi'l-Hadîd'in ta'likî üçüncü eser olarak yer almaktadır. Diğer ikisi ise Tûsî ve Kâtibî'nin *Muhassal* üzerine yazdıkları eserlerdir. Ta'likte muhtemelen müstensih kaynaklı karışık bir tertip vardır. Şöyle ki; v. 441a'da kitap bitirilip ferağ kaydı verildikten sonra ferağ kaydı düşülen yere kadar kitap içinde değinilmemiş diğer bazı meseleler üzerine yazılan ta'likâtlara yer verilmiş ve son varağa kadar bunlar zikredilmiştir. Kısacası bir takdim-tehir yapılmış gibi görünüyor.

⁴⁵ İbn Ebi'l-Hadîd, *Ta'lik 'ale'l-Muhassal* (Arapça Yazmalar, 3297), 351b.

⁴⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, *Ta'lik 'ale'l-Muhassal* (Arapça Yazmalar, 3297), 353a.

⁴⁷ Benzer bir sonuca ulaşan bazı çalışmalar için bk. Şükran Fazlıoğlu - Mehdi Cengiz, “Fahredden er-Râzî'nin 'Dilde Kesinlik' Sorununa Yaklaşımı: Tespit ve Tercih”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 42 (2020), 37-62; Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu*. Bu çalışmaların yazarları bizim sunduğumuz iki farklı çözüm yolundan birincisiyle -mesele hakkında hangi görüşlerin olduğu, Râzî'ye hangi görüşü nispet ettikleri ve Râzî'nin anlatılarının hangisine uygun olduğu üzerinden- bu sonuca ulaşmıştır.

Son olarak Şu önemli noktayı eklemek istiyoruz: Nasların zahirinin yani naklî/lafzî delillerin karinelerle kesinlik verebileceği fikri Râzî'den önce Cüveynî tarafından da savunulmuştur. Kendisi nazarın vücûbunu ispat ederken kitap ve sünnetin zahirine tutunmamasının sebebi olarak buradaki amacının kesin bilgi hâsıl etmek olduğunu, nasların tevile açık olması sebebiyle kesin bilgi gerektiren meselelerde delil olarak kullanılamayacağını ifade etmiştir. “Fakat lafzî/naklî delillerle istidlâlde bulunduğunda ve kullandığın nakillerin tevil edilmeyeceğine yönelik icmâ' olduğunu bu istidlâle eklediğinde bu problem ortadan kalkar”⁴⁸ şeklinde bir kayıt eklemektedir. Dolayısıyla her ne kadar Râzî'nin yaptığı gibi bir teori şeklinde ortaya atmasa da Râzî'den önce Cüveynî lafzî/naklî delillerin karine bitişmeksizin mücerred hâliyle kesinlik vermediğini, ancak karine bitişince bu sorunun ortadan kalktığını ortaya atmakta ve bu karinenin de icmâ' olduğunu belirtmektedir. Üstelik başka bir yerde aklî delilin naklî delile göre daha tatmin edici bir bilgi kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Zira kişi çoğunlukla aklıyla ulaştığı Őeyde tahkik, nakille ulaştığı Őeyde taklit seviyesindedir.⁴⁹

2.2. Bilgisine Ulaşılmak İstenen Meseleler (Metâlib) ve Bunların Naklî/Lafzî Delille İlişkileri

Bu başlıkta, “Giriş” kısmında bahsettiğimiz teorinin tahlili ve problemin çözümü için sunacağımız çözüm yollarından ikincisini ele alacağız. İfade ettiği bilginin kesinliği hakkında tartışılan naklî/lafzî delillerin Râzî'ye göre kullanım alanlarını, hangi meselelerde kullanıldığında epistemolojik olarak hata yapılmış olacağını göstermeye çalışacağız. Râzî bilgisine ulaşılmak istenen meseleleri (metâlib) üçe ayırmıştır:

1. Sem'î delil vasıtasıyla bilinmesi imkânsız olanlar, Yaraticının varlığı, irade eden, bilen, peygamber gönderen olduğu, peygamberin doğru sözlü olduğu gibi sem'î delilin doğru olduğunun kendisiyle bilindiği Őeylerdir. Bu tür Őeylerin bilgisi aklî delille ispatlanmalıdır. Aksi takdirde kısırdöngü (devr) olur ki bu da fâsit bir istidlâl metodudur.
2. Sadece sem'î delil vasıtasıyla bilinmesi mümkün olanlar, bunlar da “Şu an Kaf dağının tepesinde bir karganın oturduğu bilgisi” gibi varlığı ve yokluğu mümkün olup aklın kesin bir hükme varamadığı Őeylerdir. Bu tür Őeylerin bilgisi sadece doğru sözlü olduğu bilinen birinin haberiyle bilinebilir.
3. Hem akılla hem de sem'î delille bilinmesi mümkün olanlar, bunlar ise âlemin hâdis olduğu (zira Tanrının varlığı imkân deliliyle de ispatlanabilir), Tanrının tek olduğu, Allah'ın görülebilir olduğu gibi yukarıdaki iki kısmın dışında kalan ve sem'î delilin doğru olduğu bilgisinin kendisine bağlı olmadığı Őeylerdir.⁵⁰

Öncelikle Őunu belirtmeliyiz ki tutarlı bir epistemoloji kurma adına önemli bir adım olan “akılla bilinen” ve “nakille bilinen” bilgi alanları ayrımı, kelâm ilminin erken döneminden itibaren yapılmaktadır.⁵¹ Fakat görebildiğimiz kadarıyla bu ayrım üçlü sistematiğe Kâdî Bâkılânî eliyle

⁴⁸ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn* (İskenderiye: Münşetü'l-Ma'ârif, 1969), 120.

⁴⁹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-'Akîdetü'n-nizâmiyye fi'l-erkâni'l-islâmiyye* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992), 76.

⁵⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl*, 1/142-143; Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn: Kelâm İlminin Esasları*, 51; Râzî, *Muhassal*, 51; Râzî, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî*, 32/178.

⁵¹ Bu ayrımın Kasım er-Ressî'de olduğuna dair bk. el-Kasım b. İbrahim b. İsmail er-Ressî, “Kitâbu 'Usûli'l-'adl ve't-tevhîd”, *Resâiil-'l-'adl ve't-tevhîd* (Darü'ş-Şurûk, 1988), 1/124-125. Ebu Ali el-Cübbâî'de olduğuna dair bk. Kâdî

kavuşmuştur. Râzî'den önce Kādî Bâkılânî, Ebu'l Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044) ve İmam Cüveynî gibi 4.-5. yüzyıl âlimleri yukarıdaki üçlü taksimi yapmışlardır.⁵²

İncelemeye Râzî özelinde devam edecek olursak kendisi kısır döngü (*devr*) olacağı gerekçesiyle naklî/lafzî delillerin birinci alanda kullanılamayacağını ifade etmektedir. İkinci alan için elimizdeki tek veri naklî deliller olduğundan, bu alanda naklî delillerin kullanımı yöntemsel bir zorunluluktur. Aynı şekilde ona göre naklî deliller bu alanda ilim ifade eder.⁵³ Bununla beraber Râzî'nin zannîlik teorisinde saydığı “muâriz olan kesin bir aklî delilin olmaması” dışındaki diğer öncüller ikinci alanda kullanılan naklî delil için hâlâ ihtimal dahilindedir. Yani naklî delillerin bu alanda kullanımı zorunlu olmakla birlikte yakîn ifade etmesi, zikri geçen ihtimallerin yokluğunun ispatlanmasıyla mümkündür. Râzî'ye göre bunun da ya müşahede edilen ya da tevâtürle nakledilen karinelerin bitişmesiyle mümkün olduğunu bir önceki kısımda aktarmıştık. Râzî, bu alanda kullanılan delillerde malum karinelerin var olduğuna kanaat getirmiş olacak ki kesin bilgi verdiğini söylemektedir. Söylediğine göre Râzî için naklî delilin kullanımı ve bu delilin kesinliğinde problem yaşanan alan üçüncü alandır.⁵⁴ Çünkü aklın da bu alanda bir hükme ulaşması mümkün olduğundan, nakle muâriz bir aklî delilin bulunması ihtimal dahilindedir. Bu ihtimali ortadan kaldırmak için ya nakli destekleyen bir aklî delil getirilir -ki bu, naklî delille değil destek teşkil eden aklî delille istidlâl anlamına gelir- ya da “hakkında delil bulunmayan şeyin yokluğuna hükmetme” ilkesine dayanılır. Zaten Râzî de bunun batıl olduğunu ispatlamıştı. Kısıtlı olan “ihtimali kaldırma yolları” da kesin sonuç vermediğinden naklî delil bu alanda yakîn veremez. Bu sebeple onun bu alanda kullanılması da doğru değildir. Fakat Râzî'nin, naklî delilin üçüncü alanda kullanılabileceğine yönelik ifadeleri de mevcuttur. *Mülâhhas*'ta haşr-ı cismânî meselesini anlatırken aklî muâriz bulunması ihtimali sebebiyle aklın ve naklin söz sahibi olduğu meselelerde naklî delilin kullanılamayacağını söyleyen filozoflara katıldığını söylemektedir. Fakat haşr-ı cismânîyi savunma amacıyla da onlara “Biz bu meselede mütevâtir nakle tutunuyoruz.” diyerek cevap vermiştir.⁵⁵ Dolayısıyla bu kısımda naklî delil kullanmıştır. Başka bir yerde nazarın vücûbu konusunda nakille istidlâlde bulunmuştur.⁵⁶ Yine başka bir yerde değindiği bir meseleye yönelik istidlâlde bulunacağı zaman normalde nassı takdim amacıyla önce Kur'ân sonra sünnet sonra da aklî delille istidlâlde bulunması gerektiğini; ancak o mesele özelinde nasların doğru anlaşılabilmesi için önce aklî delillerin iyice kavranması gerektiğinden aklî delilleri başa aldığını söylemiştir.⁵⁷ Yine sem' ve basar sıfatları hakkında istidlâlde bulunurken bu sıfatların ispatında iki

Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, IV, Rû'yetü'l-Bârî (Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963), 174. İmam Eş'arî'de olduğunda dair bk. Ebü'l Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Risâle fi istihsâni'l-havz fi 'ilmi'l-keîlâm* (Beyrut: Darü'l-Meşârî, 1995), 47-48. İmam Mâtürîdî'de olduğunda dair bk. Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 143-147.

⁵² Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*, 1/228; Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (Dimeşk: el-Me'hadü'l-ilmîyyü'l-Faransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1964), 2/886-887; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/136; Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, 358.

⁵³ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl*, 1/127.

⁵⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl*, 1/143-144.

⁵⁵ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mülâhhas fi'l-mantık ve'l-hikme* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Kılıç Ali Paşa, 313), 353a.

⁵⁶ Râzî, *Muhassal*, 46.

⁵⁷ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî* (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 9/17.

yöntem olduğunu söylemiş, birinci yöntem olan aklî delillerin kullanılması yöntemini anlattıktan sonra ikinci yöntem olarak ümmetin icmâ'ına ve Allah Teala'nın semî'-basîr olduğunu gösteren âyetlere tutunmayı zikretmiştir.⁵⁸ Bu yönetime “Kat'î meselelerde naslarla istidlâlın doğru olmadığını söylemenize rağmen aynı şeyi burada yaptınız” denilerek yöneltilen bir itirazı aktardıktan sonra cevap olarak “Biz bu sorunu, cevabı olmadığına inandığımız için zikretmemiştik. Bilakis bu problemin cevabı, ümmetin kat'î meselelerde naslara tutunmanın cevabına yönelik icmâ'ıdır” demiştir. Ardından verdiği cevabı “ve burada söylenecek çok şey vardır” şeklinde kaçamak bir cümle ile bitirmiştir.⁵⁹

Özetle Râzî, naklî/lafzî delillerin zannîliği teorisini bazı eserlerinde naklî/lafzî delillerin bütününe şâmil ve mutlak bir şekilde anlatsa da diğer bazı eserlerinde bunun bazı bilgi alanlarına has olduğunu belirtmiştir. “Sadece akılla bilinen-sadece nakille bilinen ve her ikisiyle de bilinebilen” şeklinde bilgisine ulaşılmak istenen meseleler (*metâlib*) ayrımını zikrettikten sonra aklî ilkelere uygun bir epistemoloji temini adına naklî/lafzî delillerin birinci alanda kullanımının kısır döngü (*devr*) gerekçesiyle yöntemsel bir hata olacağını, ikinci alanda başka bir alternatifin olmadığını, üçüncü alanda ise kullanılması mümkün iken işte bu teori gereği sorun teşkil ettiğini dolayısıyla bu alanda da kullanılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla beraber bu alana giren meseleleri temellendirirken naklî/lafzî deliller kullandığına yönelik örnekler de mevcuttur. Bu örnekler “Râzî'ye göre naklî/lafzî deliller karine ile kesinlik verebilir” iddiasının pratikteki karşılığı ve delilleridir.

Bu başlık altında ulaştığımız netice ise şu şekildedir: Râzî teoriyi nasların yani naklî/lafzî delillerin tamamı için geçerli olan mutlak bir epistemolojik ilke olarak inşâ etmemiş, aksine bilgi alanlarından üçüncüsü olan hem aklın hem de naklin kullanılabilirdiği alana giren meselelerde kullanılacak olanlarla kayıtlamıştır. Epistemolojik olarak zaten sınırlı bir alanda kullanılabilen naklî/lafzî deliller kullanılabilirdiği alanlarda çeşitli engeller sebebiyle kesin bilgi vermekte bazen yetersiz kalsa da destekleyici unsur olan karine eklenince bu yetersizlik de giderilmiş olmaktadır.

Böylece Râzî'ye göre naklî/lafzî delillerin zannîliği teorisinin mutlak anlamda geçerli olmadığı, kesin bilgi vermesine mâni olacak durumlar söz konusu olsa da bunların karine yardımıyla ortadan kalkabileceği, üstelik naklî/lafzî delillerin kelâmî açıdan delil olabildiği alanların da kısıtlı olduğu gösterildi. Bu durumda naklî/lafzî delilin zannîliği teorisinin kelâm ilminin bilgi kaynaklarından birisi olan doğru haberi tamamen elemesi durumu da söz konusu değildir.

Sonuç

Kelâm ilminde insanın temel bilgi kaynakları sağlıklı beş duyu, doğru haber/nakil ve akıl/nazar olarak zikredilir. İnsan bu kaynaklar sayesinde bildiklerinden yola çıkarak şâhit ve gâip âlem hakkında bilmediklerini elde eder. Bu bilgi kaynaklarından herhangi biri kabul edilmediği takdirde kelâm ilminin araştırma alanına giren birçok mesele ve iddia temelsiz kalmaktadır. Söz gelimi sağlıklı beş duyunun doğru bilgi için bir kaynak olmadığı iddia edildiğinde dış dünya hakkında doğru bilgi elde edebileceğimiz reddedilmiş olmaktadır. Bu ise âlem üzerinden ispât-ı vâcib yapılamayacağı anlamına gelir. Doğru haberin/naklin doğru bilgi için bir kaynak olmadığı

⁵⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl*, 2/441; Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn: Kelâm İlminin Esasları*, 109.

⁵⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl*, 2/441-442.

iddia edildiğinde ise geçmiş peygamberlere ve toplumlara, bazı ahiret hallerine dair doğru bilgi elde edebileceğimiz reddedilmiş olmaktadır. Bir başka ifadeyle doğru haberin bilgi kaynağı olduğu kabul edilmediğinde din ve inanç adına ispatlayabileceğimiz yegâne şey Tanrı bilgisi olacaktır. Çağın ve kendinden sonraki çağları önemli ölçüde etkileyen ve İslam dünyasının en önemli simalarından olan Fahreddin er-Râzî'ye "kelâm ilminde bahsedilen bilgi kaynaklarından doğru habere/nakle karşılık gelen naklî/lafzî delillerin zannî olduğu" şeklinde herhangi bir şekilde kayıtlanmamış mutlak bir iddia nispet edilmektedir. Bu iddianın umumu üzerine kabul edilmesi durumunda zikri geçen temel bilgi kaynaklarından birisi meşruiyetini yitirmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu iddia mutlak olarak alındığında hem Râzî için hem de kelâm ilmi için önemli problemlere sebebiyet vermektedir.

Râzî'ye nispet edilen bu iddia ve mesele özelinde yaptığımız araştırmalar, ilgili konuda kayıtsız ve umumi bir yargıya varmanın, Râzî'ye "naklî/lafzî mutlak anlamda zannî bilgi ifade eder" görüşünü nispet etmenin peşin hüküm olacağını göstermektedir. Zira bazı öğrencilerinin ve meseleyi ele alan sonraki âlimlerin beyanlarına bakıldığında böylesine genel bir iddiayı meçhul bir gruba nispet ettikleri, Râzî'ye ise "karine yardımı ile naklî/lafzî delillerin kesinlik ifade edebileceği" görüşünü nispet ettikleri görülecektir. Hatalı olması yüksek ihtimal olan bazı nispetler olsa da genel kanaat Râzî'nin böylesine umumi bir iddia savunmadığı şeklindedir. Râzî'nin meseleye değindiği eserlerinin çoğunda da Râzî'nin bu umumi iddiayı başkasından naklettiğini gösteren ifadeler mevcuttur. Ayrıca araştırmalarımız iddiayı mutlaklaştırmanın Râzî'yi bütüncül bir şekilde okumamadan kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Râzî'nin epistemolojisine bütüncül olarak bakıldığında naklî/lafzî delillerin kullanım alanının sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Yine kullanılabilirdiği alanlarda kesin bilgi verebildiğini kabul ettiği ve eserlerinde buna yönelik birden fazla örneğin olduğu da ortaya konmuştur.

Kaynakça

- Alper, Hülya. İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Altaş, Eşref. "Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi". İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Baskı., 2018.
- Âmidî, Seyfeddin. Ebkarü'l-efkar fî usûli'd-dîn. 5 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004.
- Ansari, Hassan vd. "Yemen'de Zeydî Kelâm". Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı. 617-641. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Bâkılânî, Kâdî Ebubekir. et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh. 2 Cilt. Dimeşk: el-Me'hadü'l-İlmîyyü'l-Faransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1964.
- Cengiz, Mehdi. Dilde Kesinlik Sorunu-Anlatabilmenin İmkânı. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Cengiz, Mehdi. Fahreddin er-Râzî'de Lafzın Manaya Delaleti Bağlamında Dilde Kesinlik Problemi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif. Kitâbü't-Ta'rifât. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif. Şerhü'l-Mevâkıf fî 'ilmi'l-keâm. 7 Cilt. Mısır: Matbaatu's-Sa'âde, 1325.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. el-Burhân fî usûli'l-fikh. 2 Cilt. Doha: Cami'atü Katar, 1399.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. el-'Akîdetü'n-nizâmiyye fî'l-erkânî'l-islâmiyye. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. eş-Şâmil fî usûli'd-dîn. İskenderiye: Münşetü'l-Ma'ârif, 1969.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtü'l-i-edille fî usûli'l-i'tikâd. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.
- Çetin, Zübeyir. Fahreddin er-Râzî'de Naklî/Lafzî Delillerin Zannîliği Meselesi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Eş'arî, Ebü'l Hasan Ali b. İsmail. Risâle fî istihsâni'l-havz fî 'ilmi'l-keâm. Beyrut: Darü'l-Meşâri', 1995.
- Fazlıoğlu, Şükran - Cengiz, Mehdi. "Fahreddin er-Râzî'nin 'Dilde Kesinlik' Sorununa Yaklaşımı: Tespit ve Tercih". Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları 42 (2020), 37-62.
- Ferhârî, Muhammed Abdülaziz. en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-'Akâ'id. İstanbul: Âsitâne, 2009.
- Hâdimî, Ebu Saîd. Mecâmi'ü'l-hakâik. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1308.

- Hûnecî, Necmeddin Abdurrahman b. Abdullah. Şerhu Kitâbi Me'âlimi usûli'd-dîn. Beyrut: Darü'r-Reyâhîn, 2019.
- Isfahânî, Ebu Abdullah Muhammed el-İclî. el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Abdulhamid. Ta'lik 'ale'l-Muhassal. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Arapça Yazmalar, 3297.
- Kâdî Abdülcebbar. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl, IV, Rü'yetü'l-Bârî. Kahire: ed-Darü'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kâtibî, Ebu'l-Hasan Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvînî. el-Mufassal fi şerhi'l-Muhassal. 2 Cilt. Darü'l-Asleyn, 2018.
- Kuşçu, Ali. Şerhu Tecrîdi'l-keâm. İstanbul: İstanbul Y. İslam Enstitüsü Kütüphanesi, 135.
- Kürdistânî, Abdulkadir es-Senendecî. Takrîbü'l-merâm şerhu Tehzîbi'l-keâm. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs/el-Cezîre li'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.
- Mısırî, Kutbuddin. Şerhü'l-Muhassal. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Ragıp Paşa, 792.
- Necrânî, Takıyyüddin Muhtâr b. Mahmûd el-'Ucâlî el-Mu'tezilî. el-Kâmil fi'l-istiksâ fi mâ beleğanâ min kelâmi'l-kudemâ. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1999.
- Râzî, Fahreddin. Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe: el-Muhassal. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. el-Erba'în fi usûli'd-dîn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh. 2 Cilt. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2012.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. el-Mülâhhas fi'l-mantık ve'l-hikme. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Kılıç Ali Paşa, 313.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Kitâbu Müntehabi'l-Mahsûl fi'l-usûl. Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Fatih, 1464.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Me'âlimu usûli'd-dîn: Kelam İlminin Esasları. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Muhassalu efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-'ulemâ ve'l-hukemâ ve'l-mütekellimîn. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl. 4 Cilt. Beyrut: Darü'z-Zehâir, 2015.

- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Tefsîrû'l-Fahri'r-Râzî. 32 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1981.
- Ressî, el-Kasım b. İbrahim b. İsmail. "Kitâbu 'Usûli'l-'adl ve't-tevhîd". Resâiül-'l-'adl ve't-tevhîd. Darü's-Şurûk, 1988.
- Saçaklızâde, Ebubekir el-Mar'aşî. Neşru't-Tavâli'. Ammân: Darü'n-Nûr, 2011.
- Schmidtke, Sabine. "Mu'tezilî Hareket (III): Skolastik Evre". Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı. 229-254. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Şen, İsrail. Şerhu'l-Mevâkîf ve Haşiyeleri Bağlamında Naklî Delilin Kesinliği Problemi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şeyhzâde, Abdurrahim b. Ali. Kitâbu Nazmi'l-ferâid ve cem'i'l-fevâid fî beyâni'l-mesâili'lletî vaka'a fîha'l-ihtilâf beyne'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye fî'l-'akâid. el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1317.
- Teftâzânî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer. Şerhü'l-'akâ'idi'n-nesefiyye (el-Mecmû'atü's-seniyye içinde). İstanbul: Darü Nur Sabah, 2012.
- Teftâzânî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer. Şerhü'l-Makâsîd fî 'ilmi'l-keâm. 2 Cilt. İstanbul: Dârü't-Tıba'âti'l-Âmire, 1277.
- Tûsî, Nasîrüddin. Telhîsü'l-Muhassal. Tahran: Müessese-i Mütala'at-ı İslâmî Dânişgâh-ı McGill Şu'be-i Tahran, 1980.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh. 6 Cilt. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye/Darü's-Safve, 1992.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. Lukatatü'l-'aclân ve belletü'z-zam'ân. Ammân: Darü'n-Nûr, 2013.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi'. 4 Cilt. Mekke: Darü Taybeti'l-Hadrâ, 2018.